

MINDAUGAS ŠAPOKA

Lietuvos istorijos institutas

Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1700–1717

ABSTRACT

The article discusses the organization of the Lithuanian artillery 1700–1717. The findings are mainly based on a report concerning the funding and expenses of the artillery corps that was prepared for the Lithuanian Fiscal Tribunal of 1717 that took place in Grodno. The article examines the number of artillery weapons and the amount of ammunition that the corps was obliged to provide for the Lithuanian army. The composition of the corps, artillery reform plans and several other issues are also discussed.

Wstęp

Prezentowany artykuł dotyczy artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie wielkiej wojny północnej (1700–1721), która jest zwykle uważana za kluczową w polsko-litewskiej wojskowości, głównie dlatego, że w konflikcie tym uwidocznili się upadek systemu militarnego Rzeczypospolitej. Wojska koronne i litewskie ponosiły tylko klęski i nie były w stanie obronić kraju zarówno przed najeźdźcami, jak i grabieżą ze strony sprzymierzonych wojsk rosyjskich. Dlatego badania nad artylerią – której rola na polu bitwy na początku XVIII w. stawała się coraz ważniejsza – są niezbędne dla zrozumienia przyczyn upadku wojskowości polsko-litewskiej.

Głównym celem artykułu jest przyjrzenie się finansowaniu i wydatkom artylerii litewskiej oraz odpowiedź na pytanie, czy była ona zdolna do prowadzenia działań wojennych. Cezurą artykułu jest rok 1717, mimo że wielka wojna północna przeciągnęła się do 1721 r., jednak ostatnie lata konfliktu nie dotknęły terytorium Rzeczypospolitej. Po drugie, sejm z 1717 r.

uchwalił reformę wojskową, zmieniając sposób finansowania wojsk polsko-litewskich. Warto więc zajrzeć za kulisy tego zgromadzenia i zobaczyć, czy podjęto wówczas próby reformy artylerii litewskiej.

W artykule omówiono tylko państwową artylerię, tzn. tę, która była utrzymywana z podatków państwowych. Stanowiły ją nie tylko działa wojska litewskiego, lecz również arsenały należące do państwa, z których w XVIII w. najważniejszy był arsenał wileński. Obok państwowej artylerii zawsze istniała prywatna, a hetmani litewscy, widząc, że na państwową artylerię brakuje pieniędzy, nie wahali się używać dział z arsenału prywatnych twierdz, takich jak np. Birże.

Artyleria Litwy z początku XVIII w. to zagadnienie niemal zupełnie niezbadane. Valdas Rakutis w swoim artykule przedstawił litewską artylerię z okresu między sejmem niemym a elekcją Stanisława Augusta Poniatowskiego¹. Również dwa artykuły polskiego historyka Mariusza Sawickiego są poświęcone omówieniu tego zagadnienia na początku XVII w. oraz w latach siedemdziesiątych XVII w.² Omawiając wojsko litewskie XVII w., sporo miejsca artylerii poświęcił także Andrzej Rachuba³, który zauważył, że na Litwie była ona tym rodzajem broni, o który państwo niewiele się troszczyło, a pieniędzy nań ciągle brakowało⁴. Tomasz Ciesielski doszedł do podobnej konkluzji, sugerując, że była ona najsłabszą stroną armii litewskiej nie tylko dlatego, że w 1702 r. Szwedzi zrabowali amunicję i armaty, które znajdowały się w arsenale wileńskim, lecz także z powodu niekompetencji jej dowódcy, który nie był zainteresowany tym, aby zapewnić prawidłowe pobieranie podatków przeznaczonych dla artylerii⁵. Jan Wimmer w swojej książce o wojskach koronnych i litewskich w wielkiej wojnie północnej

¹ Valdas Rakutis, „Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717–1764”, w *Między Barokiem a Oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*, red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk (Olsztyn: Ośrodek Badań Nauk. im. W. Kętrzyńskiego, 2004), 54–59.

² Mariusz Sawicki, „Artyleria litewska na przełomie XVI i XVII wieku koszty transportu na wojnę inflancką w latach 1601–1602”, w *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. Wojciech Walczak i Karol Łopatecki, t. 3 (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012), 91–106; Sawicki, „Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku. Organizacja i finansowanie”, w *Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie). Materiały pokonferencyjne, III konferencja naukowa, Toruń 11 maja 2009 r., Sympozjum naukowe, Toruń 4 grudnia 2009 r.*, red. Mirosław Giętkowski i Jeremiasz Ślipiec (Toruń: DTP Arkadiusz Hauzer, 2007), 161–174.

³ Andrzej Rachuba, „Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku”, *Przegląd wschodni* 3, z. 3 (11) (1994): 379–410.

⁴ *Ibid.*, 403–404.

⁵ Tomasz Ciesielski, „Wojsko litewskie w latach 1698–1709”, w *Wojny północne w XVI–XVIII wieku: w czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. Bogusław Dybaś (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007), 178–179.

niewiele uwagi poświęcił wojsku litewskiemu, w tym i litewskiej artylerii. Pisząc o niej, ograniczył się do ogólnych stwierdzeń, że była nieliczna. Historyk zaznaczył również, że brakuje źródeł, by podać bardziej szczegółowe informacje o tym rodzaju broni wojska litewskiego⁶. Podsumowując, można stwierdzić, że artyleria litewska w XVIII w. jest tematem niedostatecznie zbadanym, jednak wszyscy historycy są zgodni co do tego, że stanowiła najsłabszą część sił litewskich.

Baza źródłowa

Podstawowym źródłem danych przy omawianiu przez Wimmera artylerii wojska koronnego podczas wielkiej wojny północnej było sprawozdanie z wydatków na nią, przedstawione na posiedzeniu sejmu w 1718 r.⁷ W polskich archiwach udało się znaleźć podobne dokumenty wpływów i wydatków artylerii wojska litewskiego sporządzone dla Trybunału Skarbowego Litwy, którego posiedzenie odbyło się pod koniec 1717 r. w Grodnie. Źródło to nie było znane Wimmerowi⁸. Przygotowane sprawozdanie przedstawił generał artylerii litewskiej, podkomorzy Wielkiego Księstwa Litewskiego Bogusław Ernest Denhoff, lecz Trybunał Skarbowy go nie rozpatrywał, nie przydzielił też środków na artylerię, o które prosił generał. Funduszy nie było, dlatego pozostawiono tę kwestię do rozważenia dla Sejmu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, który miał wkrótce się zebrać⁹. To jest główne źródło danych o finansowaniu artylerii Litwy w latach 1700–1717. Uzupełniającą informację stanowią wzmianki znajdujące się w korespondencji ówczesnego hetmana wielkiego litewskiego (od 1709 r.) Ludwika Konstantego Pocięja, jak również szczątkowe wiadomości w dokumentach finansowych i politycznych ówczesnych instytucji oraz sejmików litewskich.

⁶ Jan Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1956), 163, 167, 473.

⁷ Wimmer, *Wojsko*, 473.

⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I, Archiwum Sanguszków, sygn. 388, Rachunek artylerii W.X.L. stante funkcji mej ad diem 1ma July Anno 1710 ad ultimam juny roku terażniejszego 1717 na komisją Grodzieńską sporządzony i Rzptej podany takowy, Grodno, październik 1717 r. (dalej: Rachunek artylerii).

⁹ „A że jaśnie wielmożny jm. pan podkomorzy W.X.L. generał artylerii W.X.L. *secundum obloquentiam legis* na terażniejszym Trybunale Skarbowym chcąc się kalkulować sąd nasz przez swoje remonstracje *informat* o należytych do artylerii w potrzebach, którym będąc *impares ad consulendum* ten interes na blisko następujący sejm odsyłamy *de percaeptis* zaś *proventibus* na artylerię *et expensis in futurum juris calculationem* jegomości waruiemy”; cyt. za Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk; dalej: LMAVB), Rankraščių skyrius (Oddział rękopisów, dalej: RS), sygn. f. 17, b. 177, Dekret Litewskiego trybunału skarbowego, Grodno, 23 X 1717 r., 890.

Ogólny stan artylerii

Przedstawione dla Trybunału Skarbowego Litwy sprawozdanie z wpływów i wydatków artylerii obejmuje okres od 1 lipca 1710 r. do 30 czerwca 1717 r. We wstępie dokumentu generał Denhoff zaznaczył, że obejmując dowodzenie artylerią litewską, zastał ją w opłakanym stanie – nie było ani inwentarza, ani pieniędzy. Główna jej baza – państwowy arsenał w Wilnie – była całkowicie zdewastowana. Wpływy z posiadłości Lipniszki i Gierainony, które stanowiły główne źródło finansowania litewskiej artylerii i które oficjalnie Denhoffowi zostało przekazane 30 listopada 1710 r., były marne, gdyż majątki te mocno ucierpiały z powodu epidemii dżumy oraz rozbojów własnego i obcego wojska.

Do takiej katastrofalnej sytuacji artylerię doprowadziła wielka wojna północna, która rozpoczęła się w 1700 r. napadem króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Augusta II wraz z jego saskim wojskiem na Rygę, która wówczas należała do Szwecji. Wojsko tego kraju latem 1701 r. wyzwoliło miasto od Sasów i wtargnęło do Księstwa Kurlandii, będącego wasalem Rzeczypospolitej. Polsce i Litwie zaczęła zagrażać inwazja szwedzka, lecz społeczeństwo i elita rządząca w Rzeczypospolitej nie potrafiły podjąć jakichkolwiek działań, by wzmocnić obronność kraju. W 1701–1702 r. sejm został zerwany i w obliczu szwedzkiej inwazji, nie zważając na namowy niektórych delegatów¹⁰, nie zostały podjęte żadne działania, by wzmocnić polskie i litewskie wojska, w tym również litewską artylerię. Po zerwaniu sejmku na zebraniu rady senatu stwierdzono, że nie wiadomo „artyleria litewska *unde providebatur* [jakim sposobem będzie przygotowana – M. Š.], ponieważ armata i amunicyje wszystkie porozbierane”¹¹. Senatorowie zdecydowali, że ten problem, jak i wiele innych muszą być rozważane przez sejm, dlatego rada nie mogła podjąć jakichkolwiek decyzji¹².

Następny sejm został zwołany latem 1703 r., a w swych propozycjach podczas sejmików August II zwrócił uwagę na opłakany stan polskiej artylerii. Jednak litewskie sejmiki, chociaż przyznały, że należy zwiększyć wydatki na obronność, nie podjęły należytych kroków, by zapewnić dla litewskiego wojska, a tym samym i dla artylerii, dostatecznego finansowania¹³. Z powodu

¹⁰ Na przykład zachęcanie przez hetmana wielkiego litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja z 1 II 1702 r.; zob: Przemysław Smolarek, red., *Diariusz sejmku walnego warszawskiego 1701–1702* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 284.

¹¹ Ibid., 331–332.

¹² „Quod vero concernit alia puncta siquidem ea nonnisi in comitiis resolvi possunt, id circo eorundem comitiorum decisionem expectabunt.”; cyt. za ibid., 334.

¹³ Jarosław Poraziński, *Sejm lubelski w 1703 roku i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 48, 58–59, 62.

trwania działań wojennych na zwołanie następnego sejmku trzeba było czekać aż do 1710 r., kiedy to w Warszawie zebrała się generalna rada konfederacji sandomierskiej, która oficjalnie spełniła funkcje sejmku. Dziennik tej rady nie wskazuje, by odbywały się tam dyskusje o dotowaniu artylerii litewskiej. Zamiast tego, by zatroszczyć się o właściwe jej finansowanie, marszałek wielki litewski Marcjusz Dominik Wołłowicz pilnował, by generalstwo artylerii było oddane rodowitej osobie z Litwy¹⁴. Chociaż rada ustaliła w Wielkim Księstwie Litewskim 16 złotych polskich (dalej: złp) podatku od jednego dymu, wpływy na artylerię z tego tytułu były bardzo nikłe. Jak wskazuje sprawozdanie, z tego podatku otrzymywano jedynie 1900 złp (zob. tabela 1). Nie ma co się dziwić, że w tym samym roku w odezwie do szlachty litewskiej hetman wielki litewski Pociąg pisał, że artyleria potrzebuje co najmniej 50 tys. złp dla przeprowadzenia jakichkolwiek operacji wojskowych¹⁵. Hetman litewski zwracał się z prośbą do sejmików o rozważenie, skąd wziąć więcej pieniędzy na wojsko litewskie i działa, lecz żadnych dodatkowych pieniędzy na ten rodzaj broni sejmiki litewskie nie przeznaczyły.

Następny sejmek został zwołany w 1712 r. W swych instrukcjach skierowanych do przedsejmowych litewskich sejmików król August II zwrócił uwagę, że należy odbudować arsenał w Wilnie i artylerię Litwy oraz zastanowić się nad dochodami, z których można byłoby ją utrzymać¹⁶. Sejmek ten, obradujący w latach 1712–1713 (zebrany dwa razy, gdyż pierwsza sesja była limitowana), został zerwany. Po nim hetman wielki litewski Pociąg w swym apelu do szlachty litewskiej znowu zwrócił uwagę na opłakany stan tej broni: „artyleria W.X.L. *antemurale robur militae* [przedmurze siły militarnej] nie tylko zdezolowana y nadwerżona ale *penitus* [całkowicie] zniszczona *et in spolium* [jako zdobycz wojenna] zabrana *caele de nova radice* [od korzeni na nowo] musi się erygować, którą *circumspectioni et providae animadversioni* [obserwacji i poważnej uwagi] w.m. panów podać” [tłum. z łac. – M. Ś.]¹⁷. Proszono, by

¹⁴ Ryszard Mienicki, red., *Dziennik Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710* (Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1928), 43.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dział II, sygn. 2184, Odezwia L. K. Pociąga do szlachty litewskiej, Międzyrzec, 16 V 1710 r., 1. Wimmer napisał niedokładnie, opierając się na tej samej, wydanej przez Pociąga odezwie, że na radzie preliminowano na utrzymanie artylerii litewskiej niewielką sumę 50 tys. złp; zob. Wimmer, *Wojsko*, 365. Naprawdę suma 50 tys. złp nie była przyznana dla artylerii przez radę, a oznaczała minimalną kwotę, która – zdaniem Pociąga – była potrzebna dla artylerii, by ta mogła uczestniczyć w działaniach wojennych.

¹⁶ LMAVB, RS, sygn. f. 17 b. 166, Instrukcja J.K.M. P.N.M. z kancelarii W.X.L. posłowi J.K.M. do województwa Mścisławskiego na sejmek antecomitalny, obóz pod Stralsundem, 30 XII 1711 r., 7.

¹⁷ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Zbiór rękopisów, sygn. 6123, Odezwia L. K. Pociąga do szlachty litewskiej, Terespol, 23 III 1713 r., 4.

zastanowić się, skąd można uzyskać środki na jej odbudowę. Do tego samego wzywał i król August II w uniwersale skierowanym do sejmików relacyjnych¹⁸. Tylko sejmik Brześcia Litewskiego wyznaczył kontrybucję dla wojska, która jednak nie została zebrana do lutego 1715 r.¹⁹, dlatego bez wątpienia artyleria nic z tego nie dostała.

Dowództwo nad państwową artylerią Wielkiego Księstwa sprawował generał artylerii litewskiej. W latach 1700–1717 urząd ten przechodził z rąk do rąk. Pod koniec XVII w. piastował go syn ówczesnego hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy, koniuszy litewski Michał Franciszek Sapieha. Zginął w wewnętrznej wojnie Litwy po nieszczęśliwie dla Sapiehów zakończonej bitwie pod Olkienikami w 1700 r. – został rozsiekany przez rozwścieczony tłum szlachty. Po jego śmierci urząd generała artylerii litewskiej oddano Józefowi Wandalinowi Mniszchowi. Tę funkcję sprawował do 1706 r., kiedy został marszałkiem nadwornym litewskim. Nowym generałem artylerii mianowano miecznika litewskiego Krzysztofa Kazimierza Sienickiego, który w 1707 r. został pojmany przez wojsko rosyjskie, gdyż po detronizacji Augusta II przeszedł na stronę Stanisława Leszczyńskiego²⁰. Sienicki swe życie zakończył na zesłaniu w Rosji. Niedługo rządząc, Stanisław Leszczyński zdążył jeszcze mianować na generała Stanisława Poniatowskiego, lecz po bitwie pod Połtawą, gdy do Rzeczypospolitej powrócił August II, 17 października 1709 r. generałem artylerii jeszcze raz został mianowany Mniszech. Urzędu tego jednak z nieznanых przyczyn nie przyjął, a w kwietniu 1710 r. powierzono go Fabianowi Kazimierzowi Borchowi, który wkrótce zmarł. 24 czerwca 1710 r. generałem artylerii został Bogusław Ernest Denhoff, który tę funkcję sprawował do 1725 r.²¹

Finansowanie artylerii

Artyleria na Litwie, tak jak i całe wojsko litewskie, była utrzymywana z podatków, które nakładano na ziemie państwowe. Potrzeby tej broni miały być finansowane ze środków otrzymywanych z podatku określanego

¹⁸ Ibid., sygn. 6176, Uniwersał Augusta II, Warszawa, 13 III 1713 r., 23.

¹⁹ Mindaugas Šapoka, *Warfare, Loyalty and Rebellion: the Grand Duchy of Lithuania and the Great Northern War, 1709–1717* (London – New York: Routledge, Taylor et Francis Group, 2018), 68, 122.

²⁰ Andrzej Kamiński, *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkiem 1706–1709* (Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969), 105–109.

²¹ Józef Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795* (Kraków: nakł. aut., 1885), 215–216; Rachuba, „Polityka nominacyjna Stanisława Leszczyńskiego na Litwie w latach 1705–1709”, *Przegląd Historyczny* 83, nr 4 (1992): 624–625; Rachuba, oprac., *Metryka Litewska Księga Sigillat 1709–1719* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987), 21, 62, 68.

jako kwarta, którą po raz pierwszy zebrano w 1590 r., naśladując podobny podatek istniejący w Koronie. Jako stałe świadczenie została wprowadzona w połowie XVII w. i stanowiła około 25% dochodów starostwa²². Do 1677 r. kwartę płaciły należące do państwa, lecz administrowane przez szlachtę i urzędników starostwa oraz ekonomie królewskie. Należy zaznaczyć, że w tym roku ekonomie były zwolnione z podatku, a reguły jego płacenia przez starostwa zmienione. Od tego czasu administratorzy starostw musieli płacić 15 groszy od każdego dymu znajdującego się w starostwie według taryfy z 1667 r.²³ Taki sam system płacenia podatków pozostał i na początku XVIII w. Było oczywiste, że z powodu wojny sytuacja ekonomiczna starostw kardynalnie różniła się od tej w 1667 r. Nie zważając na to, naliczano podatek na podstawie spisu dymów dokonanego 50 lat wcześniej.

Widząc niedostateczne wpływy podatkowe na rzecz artylerii, sejm w 1659 r. przyjął konstytucję, która zobowiązała „z pierwszego wakansu” przydzielić dla finansowania tej broni starostwa²⁴, które w Koronie mogły dać 30 tys., a na Litwie 15 tys. rocznych dochodów²⁵. Na Litwie konstytucja ta nie została wprowadzona w życie. Ostatecznie hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac zdecydował, by po jego śmierci przekazać dla artylerii zakupione przez siebie dobra Lipniszki i Gierainony wraz z mniejszymi posiadłościami w pobliżu Wilna. Sejm Rzeczypospolitej przyjął taką propozycję hetmana i zatwierdził ją na posiedzeniu w 1670 r. Pac zmarł w 1682 r., a po jego śmierci wspomnianymi dobrami zaczął zarządzać generał artylerii litewskiej²⁶.

W 1716 r. sprawę finansowania artylerii rozważano na zebraniu komisji skarbowej generalnej konfederacji Litwy, która powstała w marcu tego roku, lecz ze względu na brak czasu sprawa nie została rozwiązana, a odesłana na rokowania odbywające się przed sejmem niemy w Warszawie²⁷. Podczas narad przedstawiono dokument szczegółowo opisujący stan artylerii litewskiej. Autor tego pisma pozostaje nieznany, lecz jeżeli nie był nim sam generał artylerii, to na pewno sporządził je na jego polecenie ktoś z członków jej

---

²² *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, t. 2 (Petersburg: J. Ohryzko, 1859), 316; Michał Nycz, *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717* (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1938), 34.

²³ *Volumina legum*, t. 5 (Petersburg: J. Ohryzko, 1860), 256.

²⁴ Nie opisano dokładnie, na jakiej zasadzie miało się to odbyć. Najprawdopodobniej w chwili pojawienia się pierwszej królewskiej artylerii miała ona być pod zarządem nie szlachty (jak to zwykle bywało), ale artylerii.

²⁵ *Volumina legum*, t. 4 (Petersburg: J. Ohryzko, 1860), 277.

²⁶ *Ibid.*, 4:49.

²⁷ AGAD, AR, dział V, sygn. 126//II, M. J. Ancuta do K. S. Radziwiłła, Brześć, 1 XI 1716 r., 181–183.

sztabu. Skonstatowano w nim, że dobra Lipniszki i Gierainony, należące do artylerii, są bardzo zdewastowane. Ucierpiały podczas konfederacji przede wszystkim od najazdów szlachty z powiatu oszmiańskiego. Stwierdzono, że zamieszkujących je poddanych należało zwolnić na trzy lata od podatków, tak by te majątki zostały odbudowane. Proszono również, by zwolniono je na zawsze od czopowego szelężnego (podatku od wyrobu oraz sprzedaży napojów alkoholowych). Konstatowano także, iż do artylerii nie trafiają dochody z kwarty, bo ziemie zobowiązane do płacenia podatku były opustoszałe. Stwierdzono konieczność wprowadzenia nowych sposobów finansowania artylerii. Dalej skonstatowano brak koni do zaprzęgu wozów, przez co trzeba było używać wołów. Brakowało również wozów, lawet i innych przyrządów. Arsenał wileński był tak zdewastowany, że nie było miejsca, by pod dachem postawić choćby jedną armatę²⁸.

Mimo to sejm niemy w 1717 r. nie podjął się wprowadzenia żadnych zmian w tej dziedzinie i zatwierdził sposób płacenia kwarty według taryfy spisu dymów z 1667 r., zmniejszając sumy do zapłacenia o jedną trzecią. Dochody dworów Lipniszki i Gierainony ponownie przeznaczono dla artylerii, co zwalniało je od jakichkolwiek innych podatków. Dla freikompanii artylerii (zapewniającej ochronę kompanii piechoty wojska litewskiego) przydzielono 30 tys. złp w powiecie oszmiańskim: 4050 z hiberny, 17 tys. z czopowego szelężnego i 8950 złp z podatku podymnego²⁹.

Pobór środków z kwarty był niewielki, a inflacja jeszcze bardziej zmniejszyła wartość nabywczą uzyskanych pieniędzy³⁰. Za ich zbieranie odpowiedzialny był skarbnik litewski Jan Szretter. W porównaniu z Koroną istniała tu wielka różnica, gdyż w Koronie pobór kwarty był administrowany przez komisję hibernową. Szretter po wpłaceniu podatku wydawał kwity administratorom starostw, a w razie potrzeby podpisywał zezwolenia na egzekucje (delaty). Należny podatek od starostw był niewielki, a podróż z okolic Połocka czy Witebska do Wilna, gdzie mieszkał Szretter, była bardzo długa, dlatego też takie administrowanie nimi było bardzo niewygodne. Jak

²⁸ LMAVB, RS, sygn. f. 9, b. 3116, Konotacja defektów artylerii W.X.L., b.m., 1717, 842. Wersja opublikowana: Edward Raczyński, oprac., *Dziennik Konfederacji Tarnogrodzkiej przeciw wojskom saskim zawiązany w Polsce* (Poznań: drukarnia Orędownika, 1841), 264–266.

²⁹ *Volumina legum*, t. 6 (Petersburg: J. Ohryzko, 1860), 153, 198. Wimmer, opierając się na Michale Nyczu, pisał, że na artylerię przeznaczono 69 tys. złp (59 tys. z kwarty i 15 tys. ze skarbcza); zob. Wimmer, *Wojsko*, 434. Nycz (*Geneza reform*, 214) wskazuje ten odsyłacz: „Załuski, *Memoires sur le Gouvernement de la Pologne 1751*, 160”. Niestety, po sprawdzeniu przypisu takiej publikacji nie znaleziono. Najbardziej podobne wydanie to Johann Benjamin Steinhäuser, *Memoires Sur Le Gouvernement De La Pologne* (Amsterdam; b.w., 1770). Na 201 stronie tego wydania jest informacja, że dochody litewskiej artylerii w 1763 r. sięgały 69 tys. złp.

³⁰ Nycz ocenia, że inflacja w Rzeczypospolitej od połowy XVII w. do 1717 r. sięgała 100%; zob. Nycz, *Geneza reform*, 13.

wskazują dokumenty skarbu litewskiego z lat 1710–1717, z kwarty uzyskano 49 053 złp i 25 gr dochodu³¹. Po podzieleniu tej sumy na osiem lat wychodzi, że na rok przypada nieco ponad 6 tys.

Dóbr Lipniszki i Gierainony w omawianym okresie nie ominęły rozboje. Chociaż były przekazane na potrzeby artylerii, w latach 1710–1711 zimę spędziły w nich trzy chorągwie – po jednej husarzy, petyhorców i kozaków, do tego poważnie ucierpiały podczas wcześniejszych wojen. Z powodu takiego zdewastowania majątków w latach 1710–1717 otrzymywano z nich niewielkie dochody. Do wileńskiego arsenału należała także jurydyka Antokolu, lecz stąd, także z powodu zdewastowania, otrzymywano niewiele środków. Również należące do arsenału Prochownia, Cegielnia oraz Wirszupy zostały spalone przez Szwedów i odtąd niezamieszkałe, dlatego nie przynosiły dochodu³². W 1714 r. na żądanie króla sejmiki litewskie zaczęły zbierać podatki na utrzymanie wprowadzonego do Rzeczypospolitej wojska saskiego. W powiecie oszmiańskim, w którym znajdowały się dwory Lipniszki i Gierainony sporą część daniny dla Sasów wybrano właśnie z tych dóbr, chociaż według ustawy były one zwolnione z dodatkowych zobowiązań³³. Po utworzeniu w 1716 r. konfederacji wileńskiej skierowanej przeciwko wojsku saskiemu Lipniszki i Gierainony ucierpiały ze strony sformowanych przez szlachtę powiatu oszmiańskiego chorągwi, dlatego dochodów z dóbr w tym roku nie było. Na początku 1717 r. majątki były zdewastowane, mieszkańcy zbiegli, zatem postanowiono nie pobierać żadnych podatków aż do listopada tego roku³⁴. W latach 1710–1717 ogółem z tych dóbr zebrano 42 531 złp i 8 gr (zob. tabela 1).

W sprawozdaniu wspomniano również o otrzymanej w latach 1711 i 1713 od senatu Rzeczypospolitej asygnacji w wysokości 40 tys., którą przekazano podskarbiemu litewskiemu Michałowi Kazimierzowi Kocielle. Pieniądze miały być przeznaczone dla litewskiej artylerii, lecz podskarbi asygnacji nie dokonał i pieniędzy nie wpłacił. Z przydzielonego w 1710 r.

---

³¹ W 1717 r. Trybunał Skarbowy Litwy w Grodnie zatwierdził sprawozdanie Szrettera z zebranego podatku kwarty za lata od 1693 do 1717 r. To wskazuje, że zbieranie podatku nie było kontrolowane i poszczególne starostwa mogły nie płacić go przez dziesięciolecia. Przez te lata Szretter do podatku kwarty dołożył ze swojej kieszeni ponad 18 tys. złp i zrzekł się kompensacji za tę sumę. Zazwyczaj za takimi „szczytnymi” zachowaniami ukrywano tajne dochody, dlatego nie można wykluczyć prawdopodobieństwa, że Szretter zarabiał, zbierając podatek kwarty i niemałe sumy wkładał do swojej kieszeni; LMAVB, RS, sygn. f. 17, b. 177, Dekret Litewskiego Trybunału Skarbowego, Grodno, 23 X 1717 r., 884.

³² Rachunek artylerii, 1.

³³ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne, dalej: LVIA), Seniejai aktai (dalej: SA), sygn. 4727, Skarga Bogusława Ernesta Denhoffa, b.m., 26 VI 1714 r., 1740–1741.

³⁴ Ibid., sygn. 2674, Dekret sądu konfederackiego, b.m., 17 X 1716 r., 213–220; Rachunek artylerii, 3.

przez radę konfederacji warszawskiej podatku w wysokości 16 złp od dymu do rąk Denhoffa dotarło tylko 1900 złp. W 1715 r. Pocięj rozkazał woły przeznaczone do transportowania przyrządów artylerii zagonić do jednego z jego starostw i dał 2300 złp rekompensaty na zakup nowych zwierząt pociągowych³⁵. Ogółem dochody z kwarty i z dworów w latach 1710–1717 wynosiły 91 585 złp i 3 gr (11 500 złp rocznie). Po dodaniu sumy od hetmana wielkiego litewskiego Pocięja i niewielkich wpływów z ogłoszonego w 1710 r. przez radę warszawską podymnego ogółem dochody na artylerię wyniosły 95 785 złp i 3 gr (zob. tabela 1). Jak widać – choć niedobór finansów został zauważony – w badanym okresie nic nie uczyniono, by zmienić sytuację. Stan finansowy artylerii koronnej był podobny³⁶.

Tabela 1. Dochody artylerii litewskiej w latach 1710–1717 (złp // groszy)

Źródło dochodu	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717
Lipniszki i Gierainony (czynsz, аренда) ^a	–	3000	3151 // 17	3151 // 17	3151 // 17	3151 // 17	–	–
Lipniszki i Gierainony (hiberna)	–	1500	4000	6000	6000	6000	3000	–
Antokol (czynsz)	–	70	71	71	71	71	71	–
16-złotowy podatek ^b		1900						
Rekompensata od hetmana wielkiego							2300	
Razem		6470	7222 // 17	9222 // 17	9222 // 17	9222 // 17	5371	
Kwarta, 1710–1717	49053 // 25							
Razem (z kwartą)	95785 // 3							

^a W połowie XVIII w. oceniano, że w czasie, gdy darowano te dobra, mogły one dawać 40 tys. złp dochodu. Możliwe, że ta suma jest zbyt duża; Steinhäuser, *Memoires Sur Le Gouvernement*, 112.

^b Jedno ze źródeł podaje, że dla artylerii wyznaczono prawie 46 tys. złp na zakup prochu (widocznie i innej amunicji). Do realizacji tego celu miały służyć przychody ze starostw Lipniszki i Gierainony (prawie 13 tys. złp) oraz po 16 złp podatku od jednego dymu z różnych powiatów za sumę 33 tys. złp; Biblioteka Książąt Czartoryskich (dalej: B.Czart.), Dział rękopisów, sygn. 2656, Zapłata wojsku Rzptej W.X.L. na rok 1710, b.m., 1710 r., 17. Możliwe, że te pieniądze nie dotarły do artylerii. Źródło: Rachunek artylerii, 1–4.

³⁵ Rachunek artylerii, 4.

³⁶ Na początku XVIII w. artyleria koronna była finansowana z podatku nowej kwarty. Dochody w latach 1699–1702 wahały się między 100–150 tys. złp. W 1703 r. sejm lubelski i w 1710 r. walna rada warszawska z zasady nie zmieniły finansowania artylerii koronnej. Nakłady na artylerię wahały się w granicach ok. 100 złp rocznie. W 1717 r. sejm niemy zatwierdził ten sam podatek kwarty jako główne źródło finansowania potrzeb artylerii. Dochody z niego miały sięgać 116 700 złp. Dopiero po sejmie niemy podjęto odpowiednie uchwały dla powiększenia funduszu artylerii. Uzyskano je kosztem zmniejszenia sum przeznaczonych na utrzymanie piechoty; zob. Wimmer, *Wojsko*, 77–78, 249–250, 364, 434–435.

Organizacja artylerii

Jak wcześniej wspomniano, tym rodzajem broni dowodził generał artylerii litewskiej. Był on odpowiedzialny za nabycie i przygotowanie wyposażenia (armat, prochu, kul, środków transportu, przyborów inżynierskich) niezbędnego do prowadzenia działań wojennych nie tylko na potrzeby artylerii, ale całego wojska litewskiego. Jego rozkazom podlegali wszyscy artylerzyści, jak również regiment piechoty artylerii, służący do jej ochrony. Generał artylerii był też zobowiązany do opieki nad arsenałem wileńskim. Twierdze prywatne, przykładowo takie jak Birże, nie podlegały generałowi. W Koronie arsenały państwowe znajdowały się w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Brzeżanach, Okopach św. Trójcy, Białej Cerkwi, Malborku i Pucku³⁷. Na Litwie istniał państwowy arsenał w Wilnie, a poza nim jeszcze w Dyneburgu, Połocku oraz kilka mniejszych w twierdzach przygranicznych³⁸. Los tych arsenałów nie jest jasny, nie zostały one wspomniane w sprawozdaniu. Na temat twierdzy i arsenału Dyneburga dostępne są dane z 1699 r., gdy miejscowa szlachta wysłała posłańców do ówczesnego generalnego pułkownika województw i powiatów Wielkiego Księstwa Michała Kazimierza Kocięła z prośbą o rozważenie sposobu finansowania tego, gdyż „wielmożny jm. pan starosta inflantski gubernator tej fortecy przez te lata *de proprio* na ludzi szeszdzięć na swoim chowa koszcie dla konserwowania teje fortecy armat i amunicji w niej będącej”³⁹.

Generał artylerii i jeszcze trzy osoby – komisarz, kapitan i porucznik – stanowili sztab⁴⁰, który od 1714 r. powiększył się o jedną osobę – majora. W 1711 r. zatrudniono dozorcę wileńskiego arsenału, a rok później oboźnego artylerii. Służyli w niej również furier puszgarski⁴¹, pisarz amunicji, kapral puszgarski i kapral do żołnierzy pomocniczych (handlangrów). Do

---

³⁷ Ibid., 116.

³⁸ Rachuba, *Siły zbrojne*, 403.

³⁹ LMAVB, RS, sygn. f. 198, b. 27, Instrukcja od nas sędziów skarbowych Księstwa Inflantskiego pro die 30 marty Anno 1699 vigore coequationis do Dynemborku na sądy skarbowe zgromadzonych jm. panu Janowi Platerowi cześnikowi i sędziemu skarbowemu Księstwa Inflantskiego koledze i posłowi naszemu do jw. jm. pana kasztelana Witebskiego generalnego województw i powiatów W.X.L. pułkownika e medio nostri obranemu dana, Dyneburg, 30 III 1699 r., 3–4.

⁴⁰ Sztab artylerii koronnej był większy. To nie wzbudza zdziwienia, gdyż w polskiej artylerii służyło więcej żołnierzy. W skład sztabu poza generałem wchodził: zastępca, sekretarz, major, kilku kapitanów, dwóch poruczników, kwatermistrz; Wimmer, *Wojsko*, 116.

⁴¹ Oficer lub podoficer, ale jego dokładne funkcje pozostają niejasne. Wątpliwe, aby miały one coś wspólnego z logistyką, jak w przypadku furierów w innych armiach, gdyż w armii litewskiej za te kwestie odpowiadał oboźny.

1713 r. było 13 handlangrów, potem zmniejszono ich liczbę do 12. W latach 1710–1717 w artylerii służyło 8 puszkarzy⁴².

Tabela 2. Spis żołnierzy artylerii litewskiej

rok 1712	rok 1716
Puszkarze	
Jerzy Hudak	Jerzy Hudak
Dawid Wernek	Krzysztof Jakubowicz
Daniel Kromer	Stanisław Buchalski
Jakosz	Jozeph Dąmbrowski
Michał Belah	Michał Bil (prawdopodobnie ta sama osoba)
Dawid Polcen	Jerzy Rusiecki
Michał Pecyn	Jakub Rusak
Michał Szwarc	Michał Szwarc
Handlangrowie	
Alexander Kuczynski	Michał Skorniak
Anthoni Rusak	Anthoni Rusak
Andrzej Łukomski	Bałtromiej Kuczynski
Wawrzyniec Kowalewski	Łukasz Obracki
Michał Zabłocki	Jan Jabłonski
Symon Komorowski	Symon Komorowski
Michał Skarnatski	Kazimierz Romanowski
Marcin Pawłowski	Mathyiasz Mroczkowski
Symon Zawiodski	Anthoni Piotrowski
Georg Lesowicz	Jan Andrzejewicz
Michał Markiewicz	Krystyian Heysler
Zacharyasz Szostowicki	Jan Niedzwiecki
Jan Trocki	–

Uwaga: Nazwiska podane w formie oryginalnej pisowni. Kolorem zaznaczono powtarzające się osoby.

Źródło: Rachunek artylerii, 7–8, 14–15.

Jak pokazuje tabela 2, w ciągu pięciu lat, między 1712 i 1716 r., ze służących puszkarzy zmieniło się 6 albo 6 osób z 8, co stanowi 62%. Wśród 13 handlangrów, służących w 1712 r., w ciągu pięciu lat w służbie pozostało zaledwie 2, tzn. zmiany stanowiły 85%. Wiedząc, że przygotowanie dobrego żołnierza dla ówczesnego wojska zajmowało co najmniej kilka lat, staje się

⁴² Rachunek artylerii, passim.

oczywiste, że taka wymiana kadr nie wzmacniała artylerii⁴³. Nie można wykluczyć, że część nowych żołnierzy mogła przyjść po służbie w innych oddziałach wojska litewskiego, niestety, by potwierdzić lub odrzucić taką hipotezę, brakuje źródeł. Rejestr nazwisk służących żołnierzy pozwala przyjrzeć się ich przynależności narodowej. Absolutną większość stanowili ludzie pochodzący z pobliskich okolic: Litwini, Polacy, Rusini. Tylko w 1716 r. między pomocnikami żołnierzy znajdujemy jednego Niemca lub osobę niemieckiego pochodzenia. Za takich można uważać też komisarza artylerii Ernesta Ebertza oraz pisarza amunicji Krystyana Freyheya. W 1716 r. do służby zostali przyjęci aż trzej obcokrajowcy: Jan Jeyffer (porucznik), Hokon Malm (cekwart – oficer sprawujący nadzór nad zbrojownią), Piotr Walstrom (kapral puzkarski). Drugi niewątpliwie był Szwedem⁴⁴. Pierwszy i trzeci też mogli służyć w wojsku szwedzkim. Obecność tych ludzi można wiązać z kapitulacją Stralsundu pod koniec 1715 r. Część oficerów i żołnierzy wojska szwedzkiego została wówczas wzięta do niewoli saskiej, a później różnymi sposobami przedostała się do Polski, gdzie wstąpiła w szeregi konfederatów. Możliwe, że kilku z nich mogło dotrzeć na Litwę⁴⁵. Wskazówki w innych źródłach sugerują, że w tym okresie nastąpił odpływ utalentowanych oficerów artylerii z Litwy. Na przykład kanclerz wielki litewski Karol Stanisław Radziwiłł pod koniec 1709 r. polecił hetmanowi wielkiemu koronnemu Adamowi Mikołajowi Sieniawskiemu byłego komendanta twierdz Nieświeża i Ołyki – Niemca z Prus Wogsza. Prusak nie miał pracy na Litwie, ponieważ „pierwsza z nich [twierdz] demolowana

⁴³ Na przykład we Francji służba w wojsku teoretycznie trwała przez całe życie, lecz realnie można było odejść po odbyciu co najmniej 6 lat albo po zakończeniu wojny, gdy armia była zmniejszana; John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle: The French Army, 1610–1715* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006), 349.

⁴⁴ W czasie konfederacji 1716 r. dochodziło do protestów o to, że urząd generała powierzono osobie niemającej litewskiego indygenatu. Również protestowano, że oficerami artylerii są obcokrajowcy, którzy nie posiadają ziemi; LMAVB, RS, sygn. f. 9 b. 3116, Punkta wojska zkonfederowanego W.X.L., b.m., 8 VIII 1716 r., 174; Punkta do traktatu od wojska W.X.L. z Rzpłą zkonfederowanego, b.m., 19 X 1716 r., 464.

⁴⁵ Jeden z najbardziej znanych przykładów to Johan Stenflycht, który odznaczył się podczas zajęcia Poznania przez konfederatów wojska polskiego i w innych walkach przeciwko Sasom; zob. Oscar Frederik, „Några bidrag till Sveriges Krigshistoria åren 1711, 1712 och 1713”, w *Kungl. Vitterhets Historie och antiqvitets akademimens Handlingar*, t. 25 (Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1867), 161–162. Takich oficerów było niewielu, lecz ich udział w walkach był pretekstem, by oskarżać konfederatów o powiązania ze Szwecją, czemu ci ostatni starali się różnymi sposobami zaprzeczać; zob. LMAVB, RS, sygn. f. 9 b. 3116, Memoriale od ichm. panów plenipotencjariuszów generalnej konfederacyjnej jm. panu Andrzejowi Rożyckiemu oberszterlejtantowi kawalerii J.K.M. dane w Kazimierzu d. 14 septembris, Kazimierz, 14 IX 1716 r., 332.

druga [twierdza] ze wszystkich amunicji ogołocona ani komendantami ani *praesidium* niepotrzebuje”⁴⁶.

Ani jednego z obecnych w 1712 r. handlangrów nie ma w spisie puszkarzy z 1716 r. Wojskowi zmieniali się z nieznanymi przyczyn. To wskazuje na ograniczone możliwości zrobienia przez nich kariery. Ponieważ w sprawozdaniu jest wzmianka, że w 1716 r. zmarł porucznik artylerii, można przypuszczać, że gdyby zmarli inni pełniący służbę – też by o tym napisano. Jednak więcej przypadków śmierci nie odnotowano. W sprawozdaniu napisano, że z powodu starości lub chorób, nie mogąc kontynuować służby, odeszli („abszejtowali”) pisarz amunicji oraz obaj kaprale. Wspomina się, że te pozycje są puste, „nim sposobniejsi zaciągnięni będą”⁴⁷. Dopóki nie był przyjęty nowy kapral do puszkarzy, jego obowiązki sprawował inny puszkarz. To jedyny udokumentowany w sprawozdaniu przypadek promocji. Jednak płacono mu niezmiennie wynagrodzenie w wysokości 75 złp⁴⁸, pełnił bowiem te obowiązki tylko tymczasowo. Nic nie można powiedzieć o statusie społecznym i pochodzeniu szeregowych żołnierzy. Wimmer twierdził, że w artylerii koronnej służyło wielu mieszczan⁴⁹. Możliwe, że podobnie było i w litewskiej.

W czasie rokowań prowadzonych między konfederatami a przedstawicielami władcy przed sejmem niemym w 1716 r. został przedstawiony dokument, który opisywał, jak powinna wyglądać w pełni skompletowana artyleria litewska przeznaczona do obsługi 10 dział polowych. Jak w nim wskazano, artylerię mieli tworzyć: generał artylerii, komisarz, major, kapitan, porucznik, sekretarz, sztukjunkier, cekwart⁵⁰, kwatermistrz, furier, cyrulik, kapral oraz puszkarze i handlangrowie, do każdego działa po dwóch. Mieli również zostać zatrudnieni rzemieślnicy z pomocnikami: kowal, stolarz, tokarz, ślusarz, rymarz, cieśla. Do armat przypisano 10 woźniców i 10 forysiów. Do 9 wozów amunicyjnych i do skrzyń dwóch kulowych przypadało 11 woźniców i 11 forysiów. Do 6 wozów rzemieślników należało 6 woźniców i 6 forysiów. Pod te wszystkie wozy powinny być 132 konie⁵¹. Ze sprawozdania z dochodów i wydatków artylerii widać, że sztukjunkier nie był zatrudniony przez cały okres lat 1710–1717. Le-

⁴⁶ B.Czart., sygn 5928, nr 33187, K. S. Radziwiłł do A. M. Sieniawskiego, Biała, 7 VIII 1709 r., b.p.

⁴⁷ Rachunek artylerii, 14.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Wimmer, *Wojsko*, 86.

⁵⁰ Dokładne funkcje pełnione przez sztukjunkra i cekwarta nie są do końca jasne, można się ich tylko domyślać na przykładach zagranicznych lub późniejszego okresu. Z pewnością można stwierdzić, że byli podoficerami.

⁵¹ LMAVB, RS, sygn f. 9 b. 3116, Oficerowie i ludzie przy artylerii W.X.L. należące, b.m., 1717 r., 841. Wersja opublikowana: Raczyński, *Dziennik*, 263–264.

karz był najęty tylko na początku 1717 r. Rolę kwatermistrza prawdopodobnie pełnił wspomniany w sprawozdaniu oboźny. Cekwart w artylerii Litwy został zatrudniony w 1716 r. Tak samo prawie przez cały okres między 1710 i 1717 r. było dwóch kaprali (po jednym dla puszkarzy i handlangrów), a nie – jak wspomniano w tym dokumencie – jeden kapral. Można wyciągnąć wniosek, że w 1717 r. artyleria miała pełną obsadę kadrową. Jak wskazuje sprawozdanie, z usług rzemieślników korzystano najczęściej zimą, woźnice również byli wynajmowani. Czy ich liczba odpowiadała tej określonej w dokumencie, trudno powiedzieć.

Artyleria koronna pod koniec XVII w. działała jako odrębny rodzaj wojska, niezależny od piechoty. W latach siedemdziesiątych XVII w. zostały uformowane specjalne oddziały piechoty, artylerii i dragonów. Ochraniały one artylerię podczas marszu, a w razie potrzeby mogły uczestniczyć w działaniach wojennych z resztą piechoty i dragonów. Była to bardzo nowoczesna organizacja, w zachodniej Europie oddziały takie zostały uformowane później. Do artylerii koronnej należał 600-etatowy regiment piechoty oraz licząca 100 porcji kompania dragonów. Te oddziały wchodziły w skład komputu wojska koronnego⁵².

Siły litewskie miały podobny regiment piechoty i możliwe, że był on przeznaczony do ochrony artylerii, tak samo jak w wojsku koronnym. Oddział miał 588 porcji. Kompanii dragonów, przeznaczonej do ochrony artylerii, jednak nie było⁵³. Na regiment artylerii w 1710 r. przydzielono ok. 180 tys. złp (zaznaczono, że ma on 1014 porcji). Najwięcej pieniędzy dla oddziału pochodziło z podatku podymnego, a w województwie inflanckim również z podatku hiberny, jak też w tym samym województwie zebranego czopowego szelężnego i dodatkowych kontrybucji⁵⁴. Nie wiadomo, czy na pewno ten regiment istniał cały czas w okresie między 1710 i 1717 r. W kompucie wojska litewskiego, który można datować w przybliżeniu na 1713 r., już go nie ma⁵⁵. W 1717 r. uchwałą sejmu niemego regiment nie był wznowiony, lecz w kompucie znalazła się freikompania artylerii w wielkości 150 porcji⁵⁶.

⁵² Wimmer, *Wojsko*, 115–116.

⁵³ B.Czart., sygn. 2656, Komput wojska Rzptej W.X.L., b.m., 1710 r., 3. Jeden dokument rokowań między konfederatami a przedstawicielami władcy z początku 1717 r. wspomina, że kompania dragonów była wykorzystywana do potrzeb artylerii. Ona razem z regimementem piechoty zbierała podatek kwarty; zob. LMAVB, RS, sygn. f. 9 b. 3116, Konotacja defektów artylerii W.X.L., b.m., 1717 r., 842.

⁵⁴ B.Czart., sygn. 2656, Zapłata wojsku Rzptej W.X.L. na rok 1710, b.m., 1710 r., 17.

⁵⁵ Vilniaus universiteto biblioteka (Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie), Rankraščių skyrius (Oddział Rękopisów), sygn. f. 4 (A157) 11403a, Komput wojska W.X.L. teraz się znajdującego, b.m, b.d., b.p.

⁵⁶ *Volumina legum*, 6:194, 198.

Wydatki artylerii

Największa część wydatków artylerii przypadła na wynagrodzenie dla sztabu. Generał artylerii Denhoff otrzymywał 1500 złp na kwartał. Wynagrodzenie komisarza artylerii Ernesta Ebertza sięgało 600 złp na kwartał; kapitana Matyasza Jeremiasza – 600 złp na kwartał. Jan Szkradze, porucznik armatny, otrzymywał 400 złp na kwartał⁵⁷. Jak widać ze sprawozdania wydatków artylerii, żadnych poważniejszych zakupów w 1710 r. nie było, co można zrozumieć, wiedząc, że latem tego roku Litwę ogarnęła epidemia morowa. W sprawozdaniu zanotowane są tylko niewielkie wydatki sądowe na procesy, przez które dążono do pozbycia się z dworów, będących własnością artylerii, stacjonujących tam chorągwi wojska litewskiego.

W 1711 r. rozpoczęto zmiany w artylerii. Jako gospodarza arsenału w Wilnie zatrudniono Michała Oleszkiewicza, płacono mu 30 złp na kwartał⁵⁸. W 1711 r. przygotowano 10 krytych wozów na amunicję w cenie 200 złp za sztukę. Cena konia razem z uprzężą i siodłem dla woźnicy wzrosła do 280 złp. Obowiązkiem artylerii litewskiej było zaopatrzenie wojska w różne narzędzia inżynieryjne. W tym samym roku zamówiono 60 łopat, 60 motyk, 20 kilofów, 10 dużych i 30 mniejszych siekier⁵⁹. Te wszystkie urządzenia do transportu i przybory inżynieryjne były potrzebne, gdyż w 1711 r. wojsko litewskie przygotowywało się do długiej wyprawy nad granicę z Imperium Osmańskim, z którym stosunki były bardzo napięte i w każdym momencie mogła wybuchnąć wojna⁶⁰. Te przedmioty zostały przekazane przysłanemu przez hetmana wielkiego litewskiego oficerowi, który, jak można sądzić, odtransportował je do głównej bazy wojskowej. Można zgadywać, że dział do wyprawy nie brano. W 1711 r. w artylerii służyło około 30 żołnierzy i podoficerów, którzy zazwyczaj byli wykorzystywani do zbierania kwarty. Przebywali oni później w głównym obozie wojskowym. W 1711 r. porucznik, niejaki Polens (nie wiadomo, czy służył w głównym wojsku litewskim czy w artylerii), został wysłany do Moskwy, by odebrać armaty, które były zabrane z prywatnych i państwowych twierdz Litwy podczas wojny i które car Rosji Piotr I obiecał oddać wojsku litewskiemu⁶¹.

Wojna z Imperium Osmańskim pod koniec 1711 r. nie wybuchła i wojsko litewskie z końcem tr. wróciło na zimowanie do Litwy. Jak wskazuje sprawozdanie, żołnierze artylerii przebywający w głównym obozowisku wojska litewskiego w 1711 r. byli utrzymywani z innych pieniędzy, lecz po powrocie

⁵⁷ Rachunek artylerii, 5.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid., 6.

⁶⁰ Więcej o tej wyprawie zob. Šapoka, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė 1710–1711 m.”, *Lietuvos istorijos metraštis* 1 (2017): 11–16.

⁶¹ Rachunek artylerii, 6.

wojskowych do Litwy trzeba ich było finansować z ich funduszy. W 1712 r. artylerię litewską uzupełnił nowy oficer, oboźny Andreas Thomaszewicz, który pobierał wynagrodzenie w wysokości 150 złp za kwartał. Oprócz sztabu, oboźnego oraz gospodarza arsenału w Wilnie, w tym czasie służyli w niej jeszcze: furier puszkarski Gotfrid Kib (wynagrodzenie 125 złp za kwartał), pisarz amunicji Krystyian Freyhey, kapral puszkarski Michał Pawłowski oraz kapral do handlangrów Krystian Jerko (wynagrodzenie każdego z nich po 100 złp za kwartał). Prócz tego zatrudniano jeszcze 8 puszkarzy, którym płacono po 75 złp za trzy miesiące, oraz 13 handlangrów, którym płacono po 50 złp⁶².

W 1712 r. trzeba było przesłać dodatkową sumę 1 tys. złp porucznikowi Polensowi, który był zmuszony dłuższy czas mieszkać w Moskwie, czekając na oddanie armat. W 1712 r. do obozu wojskowego Litwy posłano 10 koni do ciągnięcia wozów z amunicją. Zakupiono jeszcze 10 cetnarów (każdy po 120 funtów) prochu. Nabyto również drobne wyroby kowalskie, dwie beczki smoły i 5 sztuk metalu, przeznaczone prawdopodobnie do wytapiania kul⁶³. W 1713 r. zmniejszyła się liczba służących w artylerii handlangrów z 13 do 12 i pozostała niezmienna do 1717 r. W 1713 r. zakupiono jeszcze 5,5 cetnarów prochu, 1 centnar ołowiu, 1 konia, żelazo, 8 namiotów, wyroby kowalskie, np. formy do odlewania jednocześnie kilkunastu kul, jak również 12 zapasowych muszkietów⁶⁴.

Jak już wspomniano, w 1714 r. sztab artylerii zwiększył się do 5 osób. Do służby został przyjęty major Jan Metzzyrzec, który otrzymywał wynagrodzenie sięgające 750 złp za kwartał⁶⁵. W 1714 r. dalej kupowano proch (1043 funtów) i ołów (1130 funtów)⁶⁶. W 1715 r. na rozkaz hetmana wielkiego litewskiego z dóbr Lipniszki na potrzeby artylerii zabrano 66 wołów. Mieszkańcom za te zwierzęta zapłacono kompensację. Część wołów zdechła lub została zjedzona, a pozostałe na koniec roku hetman zabrał do zarządzanego przez siebie starostwa Stakliszki. Za bydło na potrzeby artylerii hetman wielki przekazał rekompensatę w wysokości 2300 złp⁶⁷. W tym samym roku miało miejsce pewne nieprzyjemne wydarzenie. Major, niejaki Prowet (nie wiadomo, czy służył w artylerii, zmieniając wcześniejszego majora, czy w innym rodzaju wojska), obrabował dobra Lipniszki i Gierainony. Zebrał samowolnie 5534 złp oraz kwartę w wysokości 2823 złp i 15 gr. Dowiedziawszy się o tym, hetman jakoby planował sądzić majora w sądzie

---

⁶² Ibid., 7–8.

⁶³ Ibid., 8.

⁶⁴ Ibid., 9–10.

⁶⁵ Ibid., 10.

⁶⁶ Ibid., 11.

⁶⁷ Ibid., 12.

hetmańskim, lecz major, nie czekając rozprawy, uciekł do Rosji i wstąpił do służby w tamtejszym wojsku⁶⁸.

W 1716 r. nastąpiły pewne zmiany. Wewnętrzna sytuacja w Rzeczypospolitej była bardzo napięta, gdyż w listopadzie 1715 r. w Koronie, a w marcu 1716 r. w Litwie powstały generalne konfederacje skierowane przeciwko stacjonowaniu wojska saskiego na terytorium Rzeczypospolitej, a w Koronie trwały już walki między wojskiem saskim a oddziałami konfederatów. Ci ostatni prosili hetmana wielkiego litewskiego i sejmiki litewskie, by udzieliли pomocy wojskowej. Wydatki artylerii z 1716 r. wskazują, że gorączkowo przygotowywano się do wojny.

W kwietniu 1716 r. do służby przyjęto nowego porucznika Jana Jeyfera, któremu płacono takie same wynagrodzenie jak jego poprzednikowi (400 złp za kwartał). Zatrudniono cekwarta Hokona Malma, któremu przekazywano 150 złp za kwartał. Przyjęto do służby również kaprała puszkarskiego Piotra Walstroma, płacąc mu 100 złp za kwartał⁶⁹. W tym samym roku wymurowano w arsenale w Wilnie dwie kuźnie. Według zamówienia rzemieślnicy wykonali po 2 lawety na 4-funtowe i 3-funtowe armaty⁷⁰. Poza tym wydano bardzo duże sumy, w porównaniu z innymi latami, na remont już istniejącego wyposażenia. Odnowiono wozy, lecz zima wiosna 1716 r. zmusiła do wynajęcia 18 sań (każde kosztowały po 5 złp) do przewiezienia armat, lawet i wozów z amunicją z Wilna do Grodna⁷¹. Zatruszczono się nawet, by uszyć chorągiew artylerii i specjalne oznaczenia⁷². Na podstawie sprawozdania z 1717 r. wiadomo, że przyjęto do służby kaprała do handlangrów. W artylerii znalazł się i lekarz (*regimentsfeldszer*), lecz na miejsce sekretarza nie zatrudniono nikogo⁷³.

Inne posiadane źródła wskazują, że częścią wpływów/wydatków artylerii mógł zarządzać bezpośrednio sam hetman wielki Pocięj. Otóż na początku 1712 r. posłał oficera do administratora dóbr neuburskich Stanisława Niezabitowskiego z prośbą (a raczej z rozkazem) o przydzielenie odpowiednich rzemieślników „dla sporządzenia lawetów y innych potrzeb do amunicji należących”. Za pracę rzemieślnikom obiecano wynagrodzenie. Proszono o bezpłatne dostarczenie drewna i innych materiałów, obiecując kompensację w przyszłości. Ponieważ podczas całej wojny północnej dobra neuburskie były obiektem rozbojów swoich i obcych wojsk, administrator

---

⁶⁸ Ibid., 13.

⁶⁹ Ibid., 15.

⁷⁰ Ibid., 16.

⁷¹ Ibid., 17.

⁷² Ibid., 19.

⁷³ Ibid., 23.

w zasadzie nie bardzo mógł przeciwstawić się takiemu rozkazowi hetmana, wiedząc, że ten, kiedy zechce, mógłby przysłać do dóbr na zimowanie cho-
rągwie litewskiego wojska⁷⁴. Z dokumentów Trybunału Skarbowego Litwy
w Grodnie z 1717 r. wynika, że hetman wielki litewski Pociiej oświadczał,
iż na potrzeby artylerii w latach 1710–1713 wydał 21 560 złp. Pod koniec
1710 r. przekazano 4 tys. złp do przygotowania dwóch 8-funtowych dział.
W maju 1711 r. zapłacono 7220 złp za woły do ciągnięcia wozów i armat.
Pozostałą sumę rozdysponowano do czerwca 1713 r.⁷⁵ Te kwoty nie są ujęte
w sprawozdaniu wpływów i wydatków artylerii.

Po uogólnieniu tak można przedstawić wpływy i wydatki. Razem artyle-
ria w latach 1710–1717 miała około 95 785 złp i 3 gr dochodów, a zobowią-
zania sięgały ponad 170 tys. złp. Generał artylerii, przedstawiając sprawoz-
danie, prosił o kompensację dla niego 74 tys. złp, które wydał na potrzeby
artylerii z własnych funduszy⁷⁶.

Tabela 3. Wydatki artylerii litewskiej w latach 1710–1717 (złp // groszy)

Cel wydatku	1710, III i IV kwartał	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717, I i II kwartał
gaże sztabu	6200	12400	12400	12400	15400	15400	15000	7700
gaże oficerów i żołnierzy			7300	7100	7100	7100	6650	4050
gaża dozorczy arsenału		120	120	120	120	120	120	60
rozchody prawne	397//15							
wozy		2800						
konie			1300	135	390			
woły						2773//15	1012	
proch			1500	825	1564		2931	
muszkiety				240				
łopaty		90					15	
motyki		72						

⁷⁴ AGAD, AR, dział V, sygn. 11913/V, L. K. Pociiej do S. Niezabitowskiego, Wilno, 1 II 1712 r., 1–2.

⁷⁵ LVIA, SA, sygn. 3476, Likwidacja pretensji jw. jm. pana Ludwika Pociēja kasztelana wi-
leńskiego hetmana w W.X.L. do Rzpłej tak o niedopłacone pensje na buławę wielką należącą,
jako też o spendowane sumy na różne potrzeby wojskowe za ordynacją novellae legis sejmu
warszawskiego na trybunał skarbowy W.X.L. w Grodnie agitujący się w roku 1717 podana,
Grodno, październik 1717 r., 65–66.

⁷⁶ Rachunek artylerii, 26–27.

kilofy		20						
siekiery duże		20					51//20	
siekiery małe		40						
żelazo			60	48	28		926	
ołów				360	339		369	
namioty				192				
lawety							472	
lenungi dla żołnierzy egzekwujących kwartę		300	117	155	78	162	60	
poselstwo do Rosji		1000	1000					
naprawa sprzętu i inne			215//19	299	92	387	1960//24	
kradzież majora Proweta						8357//15		
Razem dla poszczególnych lat	6597//15	16862	24012//19	21874	25111	34300	29567//14	11810
Razem	170134//18							

Źródło: Rachunek artylerii, 5–24.

Uzbrojenie

W 1702 r. w arsenałach koronnych były 52 moździerze spiszowe, 13 moździerzy żelaznych, 250 dział spiszowych, 108 dział żelaznych. Razem co najmniej 423 działa, nie licząc artylerii miast, które były bardzo mocne w Gdańsku czy Elblągu (po kilkaset dział w każdym), chociaż już nieco przestarzałe. Razem, według danych Wimmera, w Rzeczypospolitej na początku XVIII w. mogło być 2–3 tys. dział⁷⁷. Na początku XVIII w. w Litwie, inaczej niż w Koronie, nie było odlewni armat. W Polsce działa odlewano głównie w zakładach w Samsonowie. Inne duże odlewnie dział znajdowały się we Lwowie i Gdańsku. Ludwisarnie warszawskie produkowały głównie działa mniejsze, regimentowe. Odlewnie znajdowały się też w innych miastach polskich, takich jak Kraków czy Tykocin.

Niestety, brakuje źródeł, by przedstawić liczbę, typy i wielkość znajdujących się w Litwie dział. Istniejące źródła wskazują, że w 1679 r. były tam 42 działa łącznie w państwowych i prywatnych arsenałach. Z tego w Wilnie było ich 19, w Grodnie 3 i w Brześciu Litewskim 8⁷⁸. To, oczywiście, nie wszystkie twierdze Litwy – o innych jednak brakuje danych.

⁷⁷ Wimmer, *Wojsko*, 165–166.

⁷⁸ *Ibid.*, 167.

W czasie wielkiej wojny północnej działa znajdujące się w miastach litewskich niewątpliwie były rozgrabione przez sojuszników i wojsko szwedzkie. Pod koniec 1711 r. urzędnicy administracji rosyjskiej w Smoleńsku oddali 24 armaty różnego kalibru, wcześniej zabrane Litwie. Broń została wywieziona do Mohylewa⁷⁹. Nie wiadomo, niestety, skąd zostały one zabrane przez wojsko rosyjskie. Dalszy ich los nie jest znany. Wiadomo też, że Rosjanie odmówili oddania 20 armat wywiezionych z arsenału w Wilnie⁸⁰. Również wojsko szwedzkie zabrało kilkadziesiąt dział po zajęciu w 1706 r. twierdzy w Nieświeżu, należącej do Radziwiłłów. Część z nich została zatopiona, a część w 1717 r. odnaleziona przez służących Radziwiłłów⁸¹.

Ponieważ arsenał w Wilnie został zburzony, armaty i amunicja prawdopodobnie były przetrzymywane w dworze hetmana wielkiego litewskiego w Wilnie. W rejestrze wydatków artylerii znajduje się linia, w której zaznaczono sumę opłaty (27 złp) za usługę przewozu rzeczy na trasie między dworem hetmana wielkiego litewskiego a arsenałem w Wilnie⁸². Jedno jest jasne – dział artylerii małego kalibru było niewiele. W 1716 r. zamówiono 4 lawety, co wskazywałoby na to, że w tym roku planowano w kampanii wojennej wykorzystać tyleż armat. Prawdopodobnie z tych dział oddano uroczyste strzały na wieść o upadku Stralsundu na początku 1716 r.⁸³ Do obsługi jednej armaty potrzebni byli dwaj puszkarze i dwaj handlangrowie⁸⁴. Dlatego w artylerii litewskiej 8 puszkarzy i 12 handlangrów mogło obsłużyć około 4–6 dział. Wydaje się, że nie było wyraźnego podziału na artylerię polową i pułkową, tj. te same działa mogły być przypisane do regimentów pieszych czy dragońskich lub działać jako oddzielna bateria artylerii polowej. Wiedząc, że w ówczesnym wojsku część żołnierzy zazwyczaj była chora albo niezdolna do służby, 4 polowe działa, przygotowane do kampanii wojennej w 1716 r., stanowiły maksimum tego, co mogła wystawić artyleria litewska.

A jednak inny dokument, przedstawiony przed sejmem niemym, wskazuje, że pod koniec 1716 r. w obozie wojennym była tylko jedna armata,

⁷⁹ Rachunek artylerii, 7.

⁸⁰ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, dział rosyjskie, sygn. 54, nr 23, Instrukcja J.M. Panu Szpryngierowi gońcowi y rezydentowi JKM dana na stolicy i komentarze Szpryngiera, b.m., 17 III 1711 r., 9; F. Szpryngier do Piotra I, Moskwa, b.d., 17.

⁸¹ Микола Волкаў, „Нясвіжскі замак у Вялікай Паўночнай вайне”, w *Вялікае Княства Літоўскае і суседзі: Права. Вайна. Дыпламатыя*, red. Степан Сокол і Андрэі Янушкевіч (Мінск: БІП-Інстытут правазнаўства: Польскі Інстытут у Мінску, 2012), 231–232.

⁸² Rachunek artylerii, 19–20.

⁸³ AGAD, AR, dział V, sygn. 126/II, M. J. Ancuta do K. S. Radziwiłła, Wilno, 16 II 1716 r., 114.

⁸⁴ LMAVB, RS, sygn f. 9 b. 3116, Oficerowie i ludzie przy artylerii W.X.L. należące, b.m., 1717 r., 841.

która w czasie marszu została tak uszkodzona, że trzeba było ją odrestaurować⁸⁵. Według tego samego oświadczenia hetman wielki litewski Pociąg rozkazał odlać 10 dział polowych z dzwonów otrzymanych ze Żmudzi. Te 10 armat prawdopodobnie było wszystkim, czym dysponowało wojsko litewskie na początku 1717 r. Były to 2 armaty 6-funtowe, 2 4-funtowe i 6 2-funtowych. Moździerz wojsko litewskie nie miało⁸⁶. Mimo to artylerzyści litewscy wiedzieli o nowościach w dziedzinie uzbrojenia, np. o moździerzach ręcznych, z których można było wyrzucać ręczne granaty i które były szeroko stosowane przez wojsko rosyjskie w bitwie pod Połtawą⁸⁷. Chciano taką broń mieć i w wojsku litewskim⁸⁸.

W 1716 r. zakupiono 1954 funty prochu oraz 1228 funtów ołowiu. Razem tego roku w litewskim wojsku zrobiono zapasy z 2591 funtów prochu i 2172 funty ołowiu⁸⁹. Ogółem podczas kampanii wojennej odlano 32 604 kul do muszkietów. Z jednego funta ołowiu można było wykonać 16 kul (jedna ważyła ok. 25,3 grama). Do tego celu zużyto łącznie 2037 funtów ołowiu. Wyprodukowano 50 kartaczy, zużywając 75 funtów ołowiu. Prawdopodobnie planowano, że w razie potrzeby artyleria litewska będzie strzelała kartaczami. Resztki amunicji po kampanii zostawiono do przechowania w Lipniskach, gdyż arsenał w Wilnie, chociaż rozpoczęto w nim remont, jeszcze nie nadawał się do jej przechowywania. Większość odlanych podczas kampanii kul była rozdana oddziałom i nie wiadomo, czy wykorzystywały one tę amunicję. W 1716 r. wojsko litewskie niemal nie brało udziału w działaniach wojennych przeciwko Sasom, więc być może amunicja ta została wykorzystana do ćwiczeń. Ogółem po kampanii 1716 r. wojsko litewskie posiadało w zapasie: 340 funtów prochu, 2860 kul do muszkietów, 2950 mniejszych kul, 40 funtów ołowiu, 3 buntury lontów, 1 chorągiew, 1 znaczek, 114 kul armatnich 4-funtowych, 90 kul armatnich 3-funtowych, 13 kartaczy 6-funtowych, 14 kartaczy 4-funtowych, 28 kartaczy 3-funtowych, 59 rydlów, 47 motyk, 18 kilofów, 3 formy do lania kul, 820 krzemieni flintowych, 4 wozy amunicyjne. W arsenale w Wilnie była zostawiona 1 4-funtowa armata. Na rozkaz hetmana 7 dział przewieziono do Terespoła, razem z częścią innych przyrządów artylerii⁹⁰. Gdzie znajdowały się pozostałe 2 z 10 wyprodukowanych armat (jeśli rzeczywiście istniały) – nie wiadomo.

⁸⁵ Ibid., Konotacja defektów artylerii W.X.L., b.m., 1717 r., 842.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Павел Кротов, *Битва при Полтаве к 300-летней годовщине* (Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2009), 172–178.

⁸⁸ LMAVB, RS, sygn f. 9 b. 3116, Oficerowie i ludzie przy artylerii W.X.L. należące, b.m., 1717 r., 841.

⁸⁹ Rachunek artylerii, 20.

⁹⁰ Ibid., 21–25.

Wnioski

Podsumowując stan polskiej artylerii, Wimmer przedstawił dość pesymistyczny jej obraz: „bez piechoty i artylerii nie można było wypędzić najeźdźców z Rzeczypospolitej, a tymczasem piechota była całkowicie zaniedbana, artyleria zaś prawie nie istniała z braku funduszków, których nie można było improwizować, zabierając chłopu zboże z sąsiedka lub bydło z obory”⁹¹. Do przygotowania artylerii potrzebne były naprawdę duże pieniądze i dobra baza techniczna. W 1710 r. artyleria Litwy była całkowicie zniszczona, jednakże do 1716 r. praktycznie ją odbudowano, pomimo trudnej sytuacji ekonomicznej, w jakiej znalazł się kraj po dziesięcioletniej wojnie. W 1716 r. była ona w znacznie lepszym stanie i w zasadzie mogła sprostać wyznaczonym jej zadaniom według poziomu finansowania: przygotować kilka dział dla kampanii wojennej, obsłużyć je oraz zapewnić dla reszty wojska pociski i amunicję.

Podobnie jak w końcu XVII w., w latach 1700–1717 nie podjęto żadnych poważnych reform w finansowaniu artylerii. Choć problemy zostały zauważone, nie było woli politycznej, aby cokolwiek zmienić. Podobno artyleria była uważana za drugorzędny rodzaj uzbrojenia, co było dużym błędem, bo militarne jej znaczenie tylko rosło. Jak widać z dokumentów przedstawionych podczas rokowań między konfederatami a reprezentantami władcy przed sejmem 1717 r., sądzono, że litewska artyleria jest w stanie obsłużyć i zapewnić ładunki dla około 10 dział, które mogły być użyte jako artyleria polowa lub pułkowa. Jeżeli artyleria wcześniej była przede wszystkim bronią służącą do oblężenia twierdz i ich obrony, to w drugiej połowie XVII w. w działa małego kalibru były wyposażone oddziały piechoty i kawalerii. Ta broń, użyta przeciw uszeregowanym w linii żołnierzom, była bardzo skuteczna. Teoretycznie w wojsku litewskim w 1717 r. były 4 pułki dragonów i 3 pułki piechoty, lecz oddziały dragonów były bardzo małe (po 300 porcji). Podobnie było z dwoma pułkami piechoty, mającymi po 450 porcji. 10 dział dla tych 7 pułków całkowicie wystarczało, gdyż odpowiadało praktyce innych wojsk (np. Rosji), gdzie 1 działo przydzielano batalionowi lub po 2 działa regimentowi. Z tego wynika, że w 1717 r. artyleria Litwy była całkowicie wystarczająca dla takiego wojska, jakie ustalił sejm niemy.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

---

⁹¹ Wimmer, *Wojsko*, 301.

Archiwum Koronne Warszawskie
 Archiwum Radziwiłłów
 Archiwum Narodowe w Krakowie
 Oddział I, Archiwum Sanguszków
 Biblioteka Książąt Czartoryskich
 Dział Rękopisów
 Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk
 w Krakowie
 Zbiór rękopisów
 Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka
 Rankraščių skyrius
 Lietuvos valstybės istorijos archyvas
 Senieji aktai
 Vilniaus universiteto biblioteka
 Rankraščių skyrius

Źródła drukowane

Rachuba, Andrzej, oprac. *Metryka Litewska Księga Sigillat 1709–1719*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987.
 Raczyński, Edward, oprac. *Dziennik Konfederacji Tarnogrodzkiej przeciw wojskom saskim zawiązany w Polsce*. Poznań: drukarnia Orędownika, 1841.
 Mienicki, Ryszard, red. *Dziarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1928.
 Smolarek, Przemysław, red. *Diariusz sejmu walnego warszawskiego 1701–1702*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
Volumina legum Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. 2–6. Petersburg: J. Ohryzko, 1859–1860.

Opracowania

Ciesielski, Tomasz. „Wojsko litewskie w latach 1698–1709”. W *Wojny północne w XVI–XVIII wieku: w czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*. Red. Bogusław Dybaś, 165–182. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
 Frederik, Oscar. „Några bidrag till Sveriges Krigshistoria åren 1711, 1712 och 1713”. W *Kungl. Vitterhets Historie och antiquitets akademiens Handlingar*. T. 25. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1867.
 Kamiński, Andrzej. *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltrans-tadzkiem 1706–1709*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
 Кротов, Павел. *Битва при Полтаве к 300-летней годовщине*. Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2009.
 Lynn, John A. *Giant of the Grand Siècle: the French Army, 1610–1715*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006.
 Nycz, Michał. *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1938.

- Poraziński, Jarosław. *Sejm lubelski w 1703 roku i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Rachuba, Andrzej. „Polityka nominacyjna Stanisława Leszczyńskiego na Litwie w latach 1705–1709”. *Przegląd Historyczny* 83, nr 4 (1992): 617–632.
- Rachuba, Andrzej. „Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku”. *Przegląd wschodni* 3, z. 3 (11) (1994): 379–410.
- Rakutis, Valdas. „Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717–1764”. W *Między Barokiem a Oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*. Red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk, 54–59. Olsztyn: Ośrodek Badań Nauk. im. W. Kętrzyńskiego, 2004.
- Sawicki, Mariusz. „Artyleria litewska na przełomie XVI i XVII wieku koszty transportu na wojnę inflancką w latach 1601–1602”. W *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. Red. Wojciech Walczak i Karol Łopatecki, T. 3, 91–106. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012.
- Sawicki, Mariusz. „Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku. Organizacja i finansowanie”. W *Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie). Materiały konferencyjne, III konferencja naukowa, Toruń 11 maja 2009 r., Sympozjum naukowe, Toruń 4 grudnia 2009 r.* Red. Mirosław Giętkowski i Jeremiasz Ślipiec, 161–174. Toruń: DTP Arkadiusz Hauzer, 2009.
- Steinhaeuser, Johann Benjamin. *Memoires Sur Le Gouvernement De La Pologne*. Amsterdam, 1770.
- Šapoka, Mindaugas. „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė 1710–1711 m.”. *Lietuvos istorijos metraštis* 1 (2017): 23–48.
- Šapoka, Mindaugas. *Warfare, Loyalty and Rebellion: the Grand Duchy of Lithuania and the Great Northern War, 1709–1717*. London – New York: Routledge, Taylor et Francis Group, 2018.
- Wimmer, Jan. *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1956.
- Wolff, Józef. *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*. Kraków: nakł. aut., 1885.
- Волкаў, Мікола. „Нясвіжскі замак у Вялікай Паўночнай вайне”. W *Вялікае Княства Літоўскае і суседзі: Права. Вайна. Дыпламатыя*. Red. Степан Сокол і Андрэй М. Янушкевіч, 219–238. Мінск: БІП-Інстытут правазнаўства: Польскі Інстытут у Мінску, 2012.

STRESZCZENIE

Mindaugas Šapoka, Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1700–1717

Artykuł dotyczy artylerii litewskiej w latach 1700–1717 i opiera się głównie na sprawozdaniu z jej dochodów i wydatków za lata 1710–1717 przygotowanym dla

Trybunału Skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego posiedzenie odbyło się pod koniec 1717 r. w Grodnie. Artyleria litewska w 1710 r. praktycznie nie istniała z powodu wojen, kryzysów demograficznego i finansowego. W następnych latach jej finansowanie było niewystarczające. Dochody na ten cel w latach 1710–1717 wyniosły 96 tys. złp, lecz wydatki wyniosły nie mniej niż 170 tys. złp. Mimo braku funduszy do 1716 r. stan artylerii znacznie się poprawił, choć w badanym okresie nie podejmowano prób gruntownej reformy jej finansowania. W latach 1716–1717 artyleria była w stanie zaopatrzyć piechotę i dragonów armii litewskiej jedynie w kilka dział i amunicję. Sejm niemy z 1717 r. nie zwiększył środków na artylerię litewską, która była w stanie wystawić do działań wojennych do 10 dział, co przy liczebności armii litewskiej wynoszącej na papierze 6100 żołnierzy było zadowalające. Z dostępnych źródeł wynika, że Korpus Artylerii Litewskiej nie był duży – w jego szeregach służyło łącznie ok. 30 żołnierzy, w większości urodzonych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, wielka wojna północna, artyleria, sejm niemy

SUMMARY

Mindaugas Šapoka, The Artillery of the Grand Duchy of Lithuania 1700–1717

The article discusses the state of the Lithuanian Artillery Corps in the early years of the 18th century. The findings are mainly based on a report prepared for the Lithuanian Fiscal Tribunal that concerned the corps' income and expenses 1710–1717. The tribunal took place at the end of 1717 in Grodno. The Lithuanian Artillery Corps was practically non-existent in 1710 due to the losses incurred during previous wars, and the presence of both a demographic and financial crisis in Lithuania at the time only added to the problem. In the following years funding was insufficient. This is evidenced by the fact that 1710–1717 funding for the corps amounted to Polish zlotys 96,000, whereas its expenses amounted to no less than Polish zlotys 170,000. Despite the lack of funds, by 1716 the condition of the corps had improved significantly, although no attempts were made to conduct a thorough reform of its financing during the period in question. Between 1716–1717, the artillery was able to supply the infantry and dragoons of the Lithuanian army with only a few field guns and ammunition. The Silent Sejm of 1717 did not increase the funding of the corps, which could now field up to 10 cannons, a satisfactory amount considering the size of the Lithuanian army at the time, i.e. approximately 6,100 soldiers. The available sources show that the Lithuanian Artillery Corps was quite small – in total about 30 soldiers served in its ranks, most of whom were born in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Great Northern War, artillery, Silent Sejm

ZUSAMMENFASSUNG

Mindaugas Šapoka, Die Artillerie des Großfürstentums Litauen 1700–1717

Der Aufsatz befasst sich mit der litauischen Artillerie in den Jahren 1700–1717 und stützt sich hauptsächlich auf einen Bericht über ihre Einnahmen und Ausgaben für die Jahre 1710–1717, der für das Finanztribunal des Großherzogtums Litauen erstellt wurde. Dessen Sitzung fand Ende 1717 in Grodno statt. Die litauische Artillerie war im Jahr 1710 aufgrund von Kriegen, demografischen und finanziellen Krisen praktisch nicht existent. Auch in den folgenden Jahren war ihre Finanzierung unzureichend. Die Einnahmen für diesen Zweck beliefen sich 1710–1717 auf 96 000 polnische Zloty, die Ausgaben jedoch auf nicht weniger als 170 000 Zloty. Trotz der unzureichenden Mittel hatte sich der Zustand der Artillerie bis 1716 erheblich verbessert, obwohl im Berichtszeitraum kein Versuch unternommen wurde, ihre Finanzierung grundlegend zu reformieren. In den Jahren 1716–1717 war die Artillerie lediglich in der Lage, die Infanterie und die Dragoner der litauischen Armee mit einigen Feldgeschützen und Munition zu versorgen. Der Stumme *Sejm* von 1717 sah keine Erhöhung der Mittel für die litauische Artillerie vor, die bis zu 10 Kanonen aufstellen konnte, was angesichts der offiziellen Größe der litauischen Armee von 6100 Soldaten zufriedenstellend war. Den verfügbaren Quellen zufolge war das litauische Artilleriekorps mit insgesamt etwa 30 Soldaten, von denen die meisten aus der polnisch-litauischen Adelsrepublik stammten, nicht sehr groß.

Schlüsselwörter: Großfürstentum Litauen, Großer Nordischer Krieg, Artillerie, Stummer *Sejm*